

Србољуб ПЕОВИЋ¹⁵⁷

Институт за европске студије
Београд

Каџарски Иран у великој игри

Сажетак: Као једна од ретких ваневропских држава које су успе-
ле одолети европској колонизацији, Каџарски Иран представља зани-
мљиву тему за изучавање. Овај невелики рад има за циљ да у основним
цртама представи период тзв. *Велике иџре* и улоге коју је Иран одиграо
у њој. Уз кратке напомене о основним концептима овог периода и при-
казом првих иранско-европских контаката, изложена је превасходно
догађајна историја, кроз коју се показује како је супарништво Русије
и Уједињеног Краљевства спречило да Иран буде колонизован, да би
на крају био концизно приказан и однос према наслеђу овог периода у
самом Ирану током XX и XXI века у неколико слика.

Кључне речи: Иран, Каџари, Уједињено Краљевство, Русија, Велика
игра, колонијализам, антиимперијализам

Шта је Иран?

Најранији помен иранског имена данас је сачуван у савременим
натписима у Накш Ростему и на новцу шаханшаха Ардешира I (رىش درا)
из сасанске династије, на прелазу из I у II век нове ере (Axworthy, 2008:
45). Иако је овај термин првобитно вероватно имао етнички предзнак
(*земља Иранаца*)¹⁵⁸, чини се да је под сасанском династијом *Иран* постао

157 speovic@gmail.com

158 Под утицајем европских интелектуалаца друге половине XVIII века, конфлација
термина *Арија*, *Аријевци* и *Иран* присутна је у европским, али и иранским делима и у

термин за концепт јединствене територије са релативно дефинисаним границама, која се простирала на ономе и око онога што се данас назива *Иранском висоравни* (Davis, 2012: 41).

По паду сасанске државе под власт Хилафета (651), њено импресивно културно наслеђе допринело је не само опстанку иранске културе и свести већ и снажном утицају иранске културе на друге до те мере да су Хилафет и државе које су настајале издвајањем од њега преузимали сасанске политичке институције. У историографији је формиран концепт *Туркојерсије* како би се описале турске државе настале на простору од Анадолије до Индије, чија се дворска култура може окарактерисати као иранска (Amanat, 2012: 5-6; Varfield, 2010: 10). Иако од 651. до 1340. нема сачуваног помена *Ирана*, чињеница да је име опстало до XIV века говори у прилог континуитету идентитета (De Planhol, 2001: 426-431).

Нову државу са иранским именом 1501. формирао је шах Исмаил I (مکیلی ع امس اه اش), азерског (турског) порекла. Ова држава је преживела до 1722, када ју је покорио шах Махмуд Хотак (کت وه دوم حم ه اش). Наступио је дуг период подељености и међусобних борби за власт над *Ираном*, који је трајао све до 1796, када се хан Ага Мухамед (ن ا خ دم حم اغ) и формално прогласио падишахом, пошто је заузео највећи део територије *Ирана*. Азерско (турско) племе Каџара давало је владаре Ирана све до 1921.

Увод у Велику игру:

Први контакти са европским државама

Покушавајући да обезбеди трговину у Персијском заливу и Индији, португалска морнарица успела је да заузме иранско острво Хормуз (1507) и град Гамрун (1514). Енглеска Источноиндијска компанија је 1616. почела трговати у Персијском заливу. Већ наредне године је Источноиндијска компанија успоставила стално присуство у Ширазу и Исфахану, да би 1622. заједничке иранско-енглеске снаге повратиле и Гамрун (преименован у Бендер Абас) и Хормуз. Све до 1750-их Британска источноиндијска компанија и њен холандски пандан били су доминантни европски трговци на овом подручју, тргујући све до

данашње време (Zia-Ebrahimi, 2011: 445-472).

каспијских обала. Њима се придружила и француска Источноиндијска компанија, основана 1664. (Greaves, 2007: 350–351).

Период борби за ирански престо допринео је паду трговинске размене (Greaves, 2007: 351–354). Британски капетан у руској служби Џон Елтон (*Captain John Elton*) успео је да добије дозволу за отварање Руске компаније, која је требало да пружи алтернативу несигурној трговини у Персијском заливу. Компанија је пословала од 1741. до 1746, када ју је забранила руска царица Јелисавета I (императрица Елизавета I), будући да је компанија почела градити ратне бродове у Каспијском мору за тада најмоћнију личност Ирана шаха Надера (Greaves, 2007: 354).

Холандска источноиндијска компанија је покушала да утврди своје позиције у Персијском заливу заузимајући 1747. острво Харк. Не остваривши икакав реалан добитак, острво је изгубила пред налетом локалних иранских снага из оближњег Бендер Рига. Овим је Холандија трајно изгубила своје позиције у Персијском заливу. Британска компанија је у време холандског освајања Харка такође разматрала заузимање или острва Кешм или острва Бахреин, али је одустала због тога што су њени чланови схватили да би дугорочно били на губитку (Greaves, 2007: 355)¹⁵⁹. Но, трговинска размена која се нагло појачала 1750-их диктирала је потребу за британским присуством, те је 1754. Британска источноиндијска компанија отворила агентуру у Бендер Абасу. Како је она уништена 1759. уз помоћ француске Источноиндијске компаније, отворена је нова агентура у Басри. Осим што је у самом врху Персијског залива, Басра је била предмет спорења између Ирана, Османског царства, те арапских племена Бану Каџ (*ابن كوجون*) и Мунтафик (*قفتن مالا*) (Greaves, 2007: 366–367). Она је остала центар трговине све до куге 1773.

Економска конјуктура после 1768. допринела је наглom и сталном губитку европских трговаца. Трговачки центри и европске агентуре у Бендер Абасу, Бушехеру, Харку и Бендер Ригу пропадали су због политичких прилика и чињенице да је Иран губио валуту у трговини са Индијом, као и у хаџијским путовањима у шиитска света места у Ираку. Насупрот старим трговачким центрима, појавио се нови центар у Маскату, који је привлачио пажњу (Greaves, 2007: 358–359; 371–372).

¹⁵⁹ Бахреин је био иранска територија од 1602. до дефинитивног губитка 1783, када је арапско племе Бани Утџа (*بنو عتحة*) дефинитивно заузело острво. Као такав и после овог времена је сматран делом Ирана (Potter, 2008: 132).

Упркос трговачким губицима, Велика Британија одлучила је да не напусти Басру и Бушехер. Осим наде да ће се економска конјуктура преокренути, политички и стратешки интереси почели су диктирати британско присуство уместо строго економских интереса (Greaves, 2007: 373).

*

Односи Ирана са Русијом остали су спорадични све до почетка XVIII века. Прво систематско истраживање Ирана и склапање првог трговачког уговора обавио је Артемиј Волински (Артеемий Волинский) за време владавине цара Петра I Великог (император Пётр I Великий), тражећи речни пут од Каспијског мора до Индије (Kazemzadeh, 2013: 4-5). Пошто се Велики северни рат на Балтичком мору завршио 1721, Русија је одмах добила и повод да интервенише у Ирану: инвазију шаха Махмуда Хотака искористили су лезгијски бег Давуд (دواد گیب) и газимучки хан Сурхај (گيبيخرس) да нападну град Шамахи¹⁶⁰. Освојивши град, масакрирали су становништво, али су том приликом страдали и Руси; међу њима Матеј Јеврејинов (Матей Евреинов), са репутацијом најбогатијег руског трговца. Артемиј Волински (сада губернадур Астрахана), али и грузијски валија хан Хосеин-Кули (یلقینىسح) позивали су руског цара да интервенише (Kazemzadeh, 2007: 316). Кроз војне акције на Кавказу током 1722. и 1723, под изговором помоћи сафавијском шаху Техмаспу II (مهد بسامهت هاش), руски цар је приморао шаха да преко изасланика у Санкт Петербургу призна руско заузимање области Дербенда, Бакуа, Гилана, Мазендерана и Астерабада током 1722, чиме је фактички Русија требало да добије власт над иранском каспијском обалом (Kazemzadeh, 2007: 318).

160 У турским језицима се обично титула наводи после имена. Тако би верније оригиналу било *Давуд-беј* него *беј Давуд*. Ми смо се овде определили за навођење ближе духу српског језика како би се избегле евентуалне забуне. Исто важи и за титулисање на кацарском двору, без обзира на то што је ирански: тако наводимо Надер-шаха као шаха Надера.

161 Грузијско краљевство Картли је уживало клијентски статус. У иранском државном систему било је сматрано *вилајетом* под персијским именом *Горцесијан*. Користећи прилике у Грузији, сафавијски шах Солтан Хосеин (نيسح ناطلس هاش) приморао је картлијског краља Вахтанга VI (ვახტანგ VI) на прелазак у ислам; при томе је Вахтанг добио ново име Хусеин-Кули. Могло би се претпоставити и да је Картлијско краљевство гајило свест о припадности иранском свету и у периоду 1722-1795, када иранских шахова фактички није било. На то можда указују серије картлијских средбрењака са инвокацијом типичном за иранске владаре: „О, милостиви” (ميرك اي) (Eskandari-Qajar, 2008: 28).

Османско царство, које је успело да сузбије руске амбиције у Азову, Криму и у сопственим поседима са већинским хришћанским становништвом, није могло да дозволи да Русија заузме Транскавказију од Црног до Каспијског мора, јер би тиме биле угрожене њене јерменске области. Пошто је добио признање османске врховне власти од бега Давуда и шаха Махмуда Хотака, османски царски Диван је сматрао да руски двор преговара са имагинарном особом (Kazemzadeh, 2007: 319–320). Цар Петар I ипак није одустајао од намере да заузме каспијску обалу. Захваљујући раду француске дипломатије, руски цар и османски султан су склопили уговор 1724: Русији је припала каспијска обала, док је Османско царство заузело највећи део Азербејџана и велики део Транскавказије. Обе силе обавезале су се да заједно делују у случају иранског покушаја да неку од територија поврати.

Русија је територије Ирана заузела ради наводне помоћи шаху да поново успостави своју власт, али је у кампањи 1722–1723. претрпела огромне губитке без значајнијих добитака. Вођена тиме да су османске дипломате почеле водити политику супротну одредбама договора, а бојећи се да се нова доминантна личност у Ирану, хан Техмасп-Кули (علق پسا مہت) (نابخ) не приближи исувише Османском царству, царица Ана I (императрица Анна I) 1732. предала је хану Техмасп-Кулију територије јужно од реке Куре (Мазендеран, Гилан, Астерабад), условљавајући повратак осталих територија тиме да шах поврати контролу над иранском територијом (тј. поврати територије од Османлија) (Kazemzadeh, 2007: 322–323). Хан Техмасп-Кули је 1734. и формално збацио последњег сафавијског владара шаха Техмаспа II, прогласивши се за новог владара као шах Надер (دانشردان). Кренувши наредне године у рат против Османског царства, издејствовао је повратак и Бакуа и Дербенда.

Поновно интересовање руског двора за Иран јавило се 1780-их, захваљујући супарништву царице Катарине II Велике (императрица Екатерина II) са османским султаном Абдулхамидом I (دي محمد لادب عن طلوس) (الوا), те тражењем пута према Индији, за коју је на европским дворovima важило уверење да може учинити било коју државу богатом (Kazemzadeh, 2007: 325–326). Царица Катарина II послала је поморску експедицију, вођену грофом Марком Војиновићем¹⁶², која се искрцала

162 Гроф Марко Вој(и)новић био је Србин, чија је породица живела у Херцег Новом. Имао је велику улогу у стварању руске поморске моћи (Црнић-Пејовић, 2005: 128).

на острво Ашураде, у области Астерабада, и почела конструкцију тврђаве. Тврђава је требало да буде база на путу за Индију, пошто је руски двор више него двоструко потценио удаљеност Индије (Atkin, 1980: 33). Владар Астерабада хан Ага Мухамед имао је жељу да прошири трговинску размену, али није био спреман да на својој територији има страну тврђаву. Зато је чланове експедиције заробио и протерао (Kazemzadeh, 2007: 326).

Од времена нове иранске политике царице Катарине II руски двор је највећу пажњу посвећивао грузијским и јерменским земљама (Atkin, 1980: 7). Руски заповедник кавкаских трупа Павел Потемкин (Павел Потёмкин) наговорио је картлијско-кахетијског краља Ереклеа II (მეფე ერეკლე II) да призна руско сизеренство 1783. Заузета супарништвом са Османским царством, поделом Пољске и Литваније, те избијањем Француске револуције, Русија је оставила свог клијента да се од иранске експедиције брани сам (Kazemzadeh, 2007: 328). То је искористио хан Ага Мухамед, који је 1795. повратио и разорио Тбилиси. Иако је после неуспешног руског покушаја да се Тбилиси купи уследио руски поход са намером да се шах свргне, наредне године је умрла царица Катарина II, а 1797. и шах Ага Мухамед, те до сукоба није дошло (Atkin, 1980: 33, 44).

Велика игра

Термин *Велика игра* означава дипломатски сукоб између двеју европских сила Русије и Уједињеног Краљевства на простору тзв. *Централне Азије*. Сковао га је британски поручник Артур Коноли (*Lieutenant Arthur Conolly*) раних 1840-их, који је нешто касније изгубио живот пошто је заробљен у Авганистану. Термин је популарисао Радјард Киплинг (*Rudyard Kipling*) у роману *Ким* из 1901. (Andreeva, 2007: 19).

Иако је нови руски цар Павле I (император Павел I) преиначио многе одлуке своје мајке, француска кампања у Египту усмерила је пажњу руског двора на земље тзв. *Блиској истока* (Kazemzadeh, 2007: 330). Молба за руску анексију грузијске Картлијско-кахетијске краљевине, коју је 1799. послао краљ Ђорђи XII (გიორგი XII), била је услишена 1801. Руска агресија на земљу која је сматрана делом Ирана исто колико и сами Фарс допринела је да ирански двор почне тражити европске савезнике против Русије (Atkin, 1980: 93-94).

Још 1795-1796. на иранском двору се појављују двојица француских ботаничара са преводиоцем. Они су имали за задатак да подстичу антируску и антибританску политику, али нису успели. Ипак, ово је изазвало забринутост на руском, а посебно на британском двору (Kazemzadeh, 2007: 331). Британске трговце посебно је бринула чињеница да су султани Маската Султан-бин Ахмад (دمح أن بن اطلس) и Саид-бин Султан (ن اطلس بن بديع) 1594. заузели главне тачке у Персијском заливу (Бендер Абас, Кешм и Хормуз) и претворили Маскат у главну поморску силу залива после Уједињеног Краљевства (Potter, 2008: 129). Француска сарадња са дуранским шахом Заманом (ی ن اردہ اش رامز), која је резултовала дуранским нападом на Индију, допринела је алармирању британских трговаца (Greaves, 2007: 376). Иако је, захваљујући непознавању прилика у Ирану и око њега, Британска источнииндијска компанија приписала себи успех у пропасти напада и избијања рата у Дурани царству, чињеница је да је ово била заслуга иранског напада на Херат у тим моментима, независно од британске политике. Непознавање прилика је такође допринело недоумици британских трговаца да ли да се ослоне на Иран или Дурани царство (Greaves, 2007: 376-378).

Зато је Уједињено Краљевство упутило посланика да склопи савез усмерен против Француске са новим владарем шахом Фатихом Алијем (ه اش ی ل ع ح ت ف). Капетан Џон Малколм (*Captain John Malcolm*) испословао је да се Британцима дозволи да тргују на читавој територији Ирана. Уједињено Краљевство би помогло Ирану у случају рата са Авганистаном, а шах би спречио покушај француског етаблирања у Ирану. Овај савез је допринео иранском игнорисању консеквентних француских понуда за антируски савез 1805. и 1806, али је Уједињено Краљевство превентивно обновило уговор 1806. (Greaves, 2007: 380).

Пошто је 1801. цар Павле I убијен, наследио га је цар Александар I (император Александр I), који се вратио агресивној политици према Ирану. Један од истакнутих стратега на овом пољу Валентин Зубов (Валентин Зубов) инсистирао је да се руска граница повуче тек на рекама Кури и Арасу, што је подразумевало освајање ханата јужно и источно од грузијских земаља (Kazemzadeh 2007, 331). Кнез Павел Цицијанов (князь Павел Цицианов), кога је један ирански хроничар назвао „проливатељем крви“, повео је нови поход 1802. (Atkin, 1980: 73). Ханати Баку, Шаки, Ширван и Карабаг сами су се предали. Напад на Ганџу, која се није предала, пратио је покољ цивила, од којих је око 500

потражило спас у цамији. Она је претворена у цркву, а град је преименован у Јелисаветопољ. Ово је представљало прекретницу, јер више нису били угрожени ободи или бар већински немуслиманске области „ужег Ирана“: сада је био угрожен интегритет самог језгра Ирана и шиитски ислам. Напад на Јереван 1804, који је одбио ирански престолонаследник мирза Абас (ازرىمس‌آب‌ع) означио је почетак рата. Он није текао у складу са руским надама, поготово зато што је наредне године Русија заратила са Француском, а кнез Цицијанов настрадао (Kazemzadeh, 2007: 332).

Како су наде у британску помоћ спласнуле, ирански изасланици су 1807. потписали уговор о савезу са француским царем Наполеоном I у Финкенштајну. Француски цар је признао ирански суверенитет над Грузијом и обавезао се да на сваки начин примора руског цара да Грузију врати Ирану. Шах се обавезао на рат са Уједињеним Краљевством, подстицање авганских племена да нападну Британску Индију и на давање слободе кретања француским трупама. Брза француска победа и мир у Тилзиту исте године учинили су руског цара француским савезником. После руског одбијања плана да француска, руска и иранска војска заједно нападну Британску Индију цар Наполеон I је изгубио интересовање за Иран. Ратовање на Иберијском полуострву је трајно угушило француско-иранску сарадњу (Atkin, 1980: 62–63, 129).

Британски емисари су 1809. склопили нови уговор са иранским шахом, обећававши британску подршку Ирану у сваком одбрамбеном рату. Иран је поништио уговоре са европским државама и обавезао се да неће дозволити пролазак ниједне европске војске према Индији. Како су у новом рату 1812. Русија и Уједињено Краљевство постали савезници против Француске, тако је Иран опет остао изолован. Оставши слободних руку после победе над француском војском, руска војска је исте године одвојила веће ресурсе за кавкаско ратиште. Иако је Иран током 1805. и 1806. чинио напоре да усвоји француску војну технологију и стратегију, иранска војска ипак није могла парирати боље опремљеној руској војсци (Atkin, 1980: 111–119, 126).

Уз британско посредовање, 1813. је склопљен мир у Гулистану, којим је Иран изгубио кавкаске поседе (ханате Карабах, Ганџу, Ширван, Баку, Грузију и делове Талеша). Каспијским морем смела је пловити само руска флота, а Русија је добила стално дипломатско посланство. Одредбе којима је Русија гарантовала подршку легитимном престолонаследнику

и признавала иранске границе биле су неодређене, што је представљало озбиљан потенцијал за нове сукобе. Ирански двор је био свестан тога, а мирза Абас се спремао за нови окршај. (Kazemzadeh, 2007: 334).

Када је генерал Алексеј Јермолов (генерал Алексей Ермолов) послат у Техеран ради покушаја дипломатског решења сукоба 1817, он је наступио провокаторски, тражећи начин да изазове сукоб. Ипак, Русија је одлучила да води „политику двоструких колосека“ – док је Санкт Петербург наступао помирљиво, дотле је генерал Јермолов наступао нападачки. Агресивна политика генерала довела је до расељавања муслимана и хришћана из освојених области у Иран (Kazemzadeh, 2007: 336). Улема је 1826. већ позивала на џихад против Русије. Вероватно би до рата и дошло да Иран нису раздирали сукоби престолонаследника и његовог старијег полубрата, те непокорност пограничних иранских намесника (Kazemzadeh, 2007: 336–337). Руско заузимање тврђаве Миррак и фактички пресецање веза између Јеревана и остатка Ирана наишло је на оружани одговор и 1826. започело је нови руско-ирански рат.

После почетних иранских успеха и смењивања генерала Јермолова, убрзо се показало да иранска војска није могла парирати већој руској армији, коју су водили ветерани наполеонских ратова. Нови мировни уговор потписан је 1828. у Туркманчају. Русија је добила Јереван и Нахчиван, обештећење од 20 милиона рубаља; Иран је морао да пусти све руске заробљенике (без обзира из ког су рата били), те да прогна све руске дезертере (који су формирали читав батаљон у Ирану) (Atkin, 1980: 106; Andreeva, 2007: 60). Трговински уговор који је тада потписан представљао је основу руског економског продора. Ирански званичници нису смели улазити у куће руских поданика без дозволе конзула. Нови посланик у Техерану Александар Грибоједов (Александр Грибоедов) инсистирао је да се сви руски грађани врате у Русију. То је укључивало оне који су још од 1795. живели у Ирану, од којих су многи прешли на ислам и засновали породице. Гласине да је руско посланство натерало једног евнуха и жене из харема пређашњег великог везира да пређу у православље довеле су до реакције народа; убијени су сви чланови посланства, осим једног. Ипак, руски интереси и посланство које је водио шахов син, а чији је циљ био да се шахово извињење упути руском цару, допринели су да се овај инцидент заборави (Kazemzadeh, 2007: 339). Мирза Абас се убрзо окренуо истоку, освојивши Хорасан 1833. и намењавајући да освоји и Херат. Подржавајући промену амбиција и свесна

последница по Британску Индију, Русија је подстицала иранске амбиције ка истоку. Постављање грофа Ивана Шимонића, бонапартисте и британофоба, за руског посланика у Техерану појачало је „параноју” у Британској Индији¹⁶³. Како је мирза Абас умро 1833, трон је наредне године наследио његов син, шах Мухамед (هاشم‌م‌ح‌م). Иако је трон осигурао захваљујући британској помоћи, он је још амбициозније наступио према Авганистану, под утицајем грофа Шимонића (Kazemzadeh, 2007: 340).

Генерални гувернер Индије и ерл од Минта сер Гилберт Елиот (*Sir Gilbert Elliot*) написао је 1809: „Политика у Персији мора пратити дешавања у Европи” (Greaves, 2007: 386). То правило допринело је да Уједињено Краљевство не интервенише у новом рату. Томе су узрок били преговори који су вођени око подршке грчким устаницима у Османском царству. Британско интересовање за Иран је до 1822. толико опало да је тамошња дипломатија препуштена Источноиндијској компанији упркос иранским и индијским приговорима (Greaves, 2007: 389).

Британско-ирански односи су нарушени 1805, када је Уједињено Краљевство успоставило односе са хакимом Бахреина. Не само то већ је Уједињено Краљевство после казнене експедиције против седам арапских емирата на јужној обали Персијског залива створило протекторат Уговорних Држава (који је 1971-1972. трансформисан у Уједињене Арапске Емирате). Ово је доприносило затезању односа са Ираном, али и са Османским царством, које је такође полагало права на Бахреин и делове залива (Greaves, 2007: 399).

Уједињено Краљевство, схвативши да се руска сфера интереса приближила Индији, решило је да промени политику. Већ 1833. повећан је број британских официра у Ирану, а предузете су мере за оснивање тополивнице. Британско министарство спољних послова поново је преузело на себе дипломатију у Ирану 1835. (Greaves, 2007: 391-392). Ипак, осим што је руска експедиција 1842. заузела острво Ашураде и на њему подигла неколико грађевина, других политичких акција према Ирану са руске стране није било до краја Кримског рата (Greaves, 2007: 394). Заузимање острва Ашураде је у вези са појавом руских трговачких пароброда у Каспијском мору. Убрзано повећавајући обим трговине,

163 Гроф Иван Шимонић био је Далматинац из Шибеника, који је 1809. ступио у војну службу наполеонске Краљевине Италије. Прешао је у руску службу по паду Далмације под аустријску власт 1815. (Perićić, 2000).

руски пароброди су постепено уништили иранске каспијске трговце, те је сва трговина у иранским каспијским лукама долазила од руских трговаца (Issawi, 2007: 591–592).

Иранска војска је неуспешно опседала Херат 1837–1838. Уједињено Краљевство мислило је да је иранско одустајање резултат британског заузећа Харка 1838, али је чињеница како су освајање спречили унутрашњи немири у Ирану (Martin, 2008: 118). Прекид дипломатских односа трајао је до 1841, када је потписан нови трговински уговор; Харк је враћен наредне године (Greaves, 2007: 393–394). Иран је искористио смањено британско интересовање да 1850. од султана Маската Саида-б-ин Ахмада преузме Бушехер. Године 1854. иранско становништво Бендер Абаса се побунило, а Маскат је изгубио и овај трговачки центар.

Иран је 1856. коначно заузео Херат. Уједињено Краљевство одмах је прогласило рат. Британци у Британској Индији нису били одушевљени по питању рата, поготово после катастрофе у Авганистану 1842. (Greaves, 2007: 394–395). Британска експедиција је крајем 1856. кренула према Персијском заливу, заузела Харк и Бушехер и кренула уз реку Карун до Ахваза. Мир је, ипак, склопљен пре озбиљнијег ратовања. Невољност за ратовање у самој британској влади и војсци огледала се у наслову из *Тајмса* који је гласио „Где је Херат, не знамо нити нас је брига”¹⁶⁴. Иран је напустио Херат, а Уједињено Краљевство обезбедило је себи право да врши адјукацију у Херату и Систану, областима око којих су се спорили владари Ирана и Авганистана.

Иако је авгански емир хан Дост Мухамед (نخ دمحم ت س و د ري م ا) заузео Херат 1863, британска дипломатија је решила да не интервенише, узевши у обзир руску одлуку да [руска војска] не чини нове напоре за заузимање *централне Азије* после катастрофалне кампање према Хиви 1839. Како је руски двор одлучио да ови ханати постану тампон-зоне, тако је и британски двор губио интересовање за Иран и Авганистан (Greaves, 2007: 397).

Но, по завршетку Кримског рата Русија је почела кампању према *централноазијским ханатима*. Хоканд је освојен 1860, Чимкент 1864, а 1866. Ташкент и Хоцанд. Самарканд је пао 1868. Бухарски емират је сведен на статус руског клијента. То је довело до ревалуације британске

164 Where Herat is, We Neither Know or Care (Greaves, 2007: 395)

политике на овом подручју. Прихваћена је молба шаха Насредина да се пошаљу британски официри, одсутни од рата из 1856, у иранску војску.

Молба да се Ирану дају и пароброди ради увођења реда у Персијском заливу одбијена је због страха од могућег иранског напада на Бахреин. Уједињено Краљевство је 1861. признало независни Бахреин, а 1880. је преузело његову спољну политику. Ирански двор је, почевши од 1885, набавио у Немачкој и Белгији неколико бродова; то ипак није било довољно да парира Уједињеном Краљевству (Potter, 2008: 132-133; Kazemzadeh, 2013: 151-152).

Британска влада је са породицом Сименс успела изнудити 1868. оснивање Индоевропске телеграфске компаније, повезавши индијску телеграфску линију са подморском линијом која је почињала у Бушехеру. Наредне године је отворен Суецки канал, што је као последицу имало јаче европско присуство у Ирану и око њега. Уједињено Краљевство је успоставило паробродске линије у заливу већ 1870, док је Француска следећих 40 година неуспешно покушавала да успостави своју паробродску линију (Issawi, 2007: 591).

Британски индустријалац, барон Јулијус фон Ројтер (Baron Julius de Reuter) успео је 1872. изборити много повољнију концесију: добио је не само право да изгради телеграфску линију већ и широка права над иранским нафтним пољима, те право да изгради железницу од Персијског залива до Каспијског мора и практично где год пожели. Ирански реформистички настројени државници надали су се да ће овим потезом успети да *модернизују* Иран: оно што је уследило, међутим, био је нагли продор британског капитала и појачани руски притисак. Шах је приморан да поништи ову концесију наредне године, а да 1874. дâ руском генералу Фалкенхагену концесију за градњу телеграфске линије и права над минералним депозитима од Џулфе до Персијског залива (Greaves, 2007: 400-401; Issawi, 2007: 593). Чињеница како је после низа година у којима је сребрна валута *керан* опадала због трговинског дефицита, накратко престала да опада због политичких интереса Ројтерове концесије натерала је ирански двор да размишља о примени *йолийиике концесија* ради економског опстанка (Farmanfaramian, 2008: 216-217).

Од 1869. Иран се и на североистоку граничио са Русијом. Те године је шах Насредин приморан да се одрекне претензија на области источно од реке Атрак. Руска војска коначно је освојила Хиву 1873, почевши освајања туркменских племена. Руско освајање Мерва, које је било

изгледно, директно би угрозило Британску Индију, али и Иран. Шах Насредин је, стога, 1874. послао писмо, тражећи британску подршку.

И британски интереси су се променили 1873. Незадовољан арбитражом у Систану из 1872. и одбијањем Уједињеног Краљевства да гарантује помоћ против Русије, авгански емир Шер Али-хан (اناخ يلع ريش) ступио је у контакт са руским губернадуром Туркестана Константином фон Кауфманом (Константин фон-Кауфман). То је довело до руско-авганског споразума 1879. и уласка Авганистана у руску сферу.

Прелазак Авганистана у руску сферу допринео је томе да се Уједињено Краљевство окрене Ирану. Систан је био од кључне важности, јер је могао дати луку за потенцијални напад на Британску Индију. Како није имала информације из Авганистана, администрацији Британске Индије су биле потребне информације из Херата и Кандахара. Зато је 1879. предложен нови уговор: у замену за Херат и остатак Систана шах Насредин би се сложио да Уједињено Краљевство има своје офицере у Херату, да се изгради железница од Херата до Кандахара, те да ирански двор води непријатељску политику према Русији (Greaves, 2007: 403).

Но, преговори су нагло прекинути 1880, вероватно због руског утицаја. Те године је Русија ојачавала позиције источно од Каспијског мора градњом Транскаспијске железнице 1879. Неки руски планови су предвиђали да железница иде кроз Иран до Мешхада или Персијског залива. Шах Насредин је 1881. приморан да се одрекне претензија на земље источно од Каспијског мора. Руско освајање Мерва је довршено 1884. Војска Русије је демонстрирала своју моћ приликом посете цара Александра III Кавказу током 1888. Ова посета је оставила веома снажан утисак на ирански двор (Greaves, 2007: 406).

Уједињено Краљевство је покушало наћи савезника у Немачкој, поготово после инцидента у ком је руска војска заузела авганску тврђаву Панџде 1885. Сви покушаји да се немачки канцелар Ото фон Бизмарк (Reichskanzler Otto von Bismarck) умеша су, међутим, пропали: канцелар Бизмарк није желео да се превише приближи било којој од двеју сила. Због тога је закључено да је потребно ојачати Иран изнутра како би се он сам могао супротставити руском нападу (Greaves, 2007: 406-407).

Првобитни план британског посланика у Техерану сер Хенрија Волфа (Sir Henry Wolff) којим је покушао повећати обим трговине административном мером (шаховим гарантовањем живота и имовине поданика) није уродио икаквим плодом. Друге административне мере

само су отвориле Иран за британске трговце и изазвале руску реакцију – тако је 1888. отворена река Карун за трговце *свих земаља*, а 1889. је Џорџ де Ројтер добио дозволу да отвори *Царску њерсијску банку*, која је функционисала све до 1950-их. Онда је, под руским притиском, 1890. године шах морао забранити изградњу пруга на пет година, иако Иран фактички није имао железницу (Issawi, 2007: 590). Дуванска концесија из 1890, којом је британска дуванска компанија требало да стекне потпуни монопол над иранским дуваном, изазвала је бурну реакцију народа, пре свега трговаца и улеме, али и реакцију руског двора; изнуђено је поништење речене концесије. Компензација која је за то морала бити исплаћена 1892. Уједињеном Краљевству критично је повећала ирански државни дуг (Issawi, 2007: 604).

Пад *керана* због драстичног скока увоза од отварања реке Карун и преплављивања међународног тржишта сребром, захваљујући америчком Шермановом акту о куповини сребра 1890, довео је иранску економију до тога да је пала на бакарну валуту (*црни новац*). Уследио је колапс финансијског система, што је био повод за убиство шаха Насредина 1896. Наследио га је син, шах Мозафередин (دانشن‌ی‌دل‌ارف‌ظم). Изгледало је да ирански двор више није имао *ишиа га њрога* (Farmanfarmaian, 2008: 218).

Када је ирански двор покушавао да своје економске проблеме реши позајмицама у Европи током 1897, британска и руска дипломатија су радиле заједно да тако нешто спрече. Штавише, исте године је руски цар Николај II (император Николай II) наговестио могућност да се Иран подели, чега је ирански двор био свестан (Kazemzadeh, 2013: 311-312).

У првој деценији XX века руски двор, који је на крају XIX века изградио око 760 километара пута на северу Ирана, настојао је проширити свој утицај и на југ земље. Тако је 1897. отворен конзулат у Исфахану, 1899. у Басри, а 1901. у Бушехеру. Исте године је руска паробродска линија почела трговати у Персијском заливу, а инжењери су тражили начин да повежу залив са Транскаспијском железницом.

Оквир који би омогућио униформно и редовно прикупљање царина у лукама Персијског залива 1898, а који су начинили белгијски експерти, допринео је томе да од исте године крене нагли пад легалне трговине и нагли раст кријумчарења у заливу (Potter, 2008: 134).

Критично повећање дуга приморало је шаха Мозафередина на високе позајмице 1900. и 1902. из новоосноване руске Рачуноводствене банке. Позајмице су пратили политички услови, изнад свега забрана

градње железница. Ипак, шах је 1901. дао концесију британском индустријалцу Вилијаму Ноксу д'Арсију (William Knox D'Arcy) на нафтна поља. Погрешна процена, те веровање да би цена екстракције и транспорта била превисока учинили су да од овог подухвата ништа не буде. Нова нафтна концесија британском индустријалцу изазвала је склапање руско-иранског трговачког уговора 1903, којим се шах Мозафередин обавезао на гарантовање ширих повластица него оних датих Д'Арсију, а којим су руском двору пружене компензације.

Ратни тон руских новина, и посебно шахова посета Лондону 1902. допринели су поновном британском интересовању за Иран. Наредне године је маркиз од Лендсдауна, изазван руско-иранским уговором, донео декларацију у Дому лордова којом је Уједињено Краљевство изразило став како неће толерисати да друге велике силе имају своје луке или тврђаве у Персијском заливу; [декларацију] названу „Монроова доктрина Персијског залива“. Исте године је Уједињено Краљевство разбило руски финансијски монопол над Ираном.

Промена у британском ставу уследила је 1905: руски пораз у рату са Јапаном показао је да Русија није непобедива, а немачке колонијалне амбиције су изазивале страх од новог противника. Уз ове приоритете, 1905. је унутрашња криза кулминирала Уставним покретом. Овај развој је допринео склапању конвенције између Уједињеног Краљевства и Русије 1907. године. Конвенција је поделила Иран на руску и британску интересну сферу, између којих је остављен део као тампон-зона.

Уједињено Краљевство започело је са праксом да директно крши ирански суверенитет 1907, када је послат одред бенгалских војника да чува истраживаче нафтних поља Ахваза (Farmanfarmaian, 2008: 219). Британски интерес за иранску нафту оживео је 1909. Склопљен је уговор са племеном Бахтијарија, коме је исплаћивана концесија у замену за чување поља Ахваза; ирански двор је у потпуности искључен из договора. Наредног дана формирана је Англо-персијска нафтна компанија (Farmanfarmaian, 2008: 200). Нафтовод је довршен 1911, са капацитетом од 400.000 тона годишње, а рафинерија је изграђена на острву Абадан, за које је исплаћиван закуп шеиху Мухамере (Хорамшехера). Рафинерија је постала оперативна 1913. Иран је тако постао први велики произвођач нафте на тзв. *Блиском истоку*. Наредне године је, за потребе Великог рата, склопљен уговор Англо-персијске нафтне компаније и британског Адмиралитета ради снабдевања британске флоте.

Ирански двор није ни обавештен о томе. Минимална плаћања иранској влади у рату су била суспендована (чак иако би ирански буџет опет био на огромном губитку), а за то време је Иран био приморан да увози нафту из Русије по пуној цени (Farmanfarmaian, 2008: 221–222).

Немачка паробродска линија, основана 1906, брзо је напредовала: 1914. она је испоставила осмину све робе за ту годину у заливу. Иако је обим трговине повећан стотинама пута, локални трговци су појачаним развојем паробродске трговине потпуно уништени (Issawi, 2007: 591).

Пред сами рат Иран фактички није био независна држава: Мецлис већ три године није заседао, везирати су се често смењивали и зависили од руских и британских интереса. Финансијски проблеми су условљавали политичке уступке за мале кредите. Увоз, који је средином века био у балансу са извозом, сада је био и до 50% већи (Issawi, 2007: 596). Банкротирани двор није могао да одржава ред у удаљеним областима.

У Првом светском рату Иран је, упркос проглашеној неутралности, фактички постао бојиште између руских, британских и османских снага. Немачка агитација је активно подстицала нереде у Ирану, а Цариградски споразум између Русије и Уједињеног Краљевства – који је другима препуштао нафтна поља централног Ирана у замену за „одрешене руке” првима на северу Ирана – само је „дао ветар у леђа” поменутој агитацији. Да би ово предупредило, Уједињено Краљевство је формирало 1916. Јужноиранску полицију, формацију под британском заповешћу, која је остала до 1921.

Иран је изашао из Првог светског рата разорен сукобима, али и епидемијама глади, маларије и грипа. Поништење свих иранских дугова, које је прогласио бољшевички режим, те пад фунте стерлинга током Великог рата допринели су томе да се делимично побољша економски положај Ирана (Issawi, 2007: 603). Покушај Уједињеног Краљевства да приволи Иран на Англо-персијски уговор из 1919, којим би Уједињено Краљевство добило додатне концесије у Ирану, дефинитивно је пропао 1921, када је официр *Персијске козачке бригаде* по имену хан Реза Пахлави (رضه پهلوی) фактички преузео власт у држави, а онда 1925. свргао династију, започевши период владавине династије Пахлавија.

Дуги XIX век у колективном сећању

Династија Каџара није уживала симпатије ни у периоду владавине Пахлавија (1921–1979), нити ужива велике симпатије данас. Овај период, бар у иранској историографији и памћењу, искључиво је у светлу квазимемоара учесника догађаја са почетка XX века, а који су настајали током 1930-их, попут квазимемоара Ахмада Кесравија (ایورسک دم ح), Мохамедтакија Бехара (راهب یقیت دم ح) и Абдолаха Моставфија (هلل ادب ع), који нису могли бити објективни (Bast, 2009: 56–57). Период се посматра кроз *дискурс дезинтeрације*, тј. кроз мотиве пропадања Ирана, беспоговорне доминације европских сила, економске пропасти и опште декаденције (Bast, 2009: 60). Иако је Иран изашао из поменутог раздобља неосвојен, већ последњих година владавине Каџара у јавном сећању преовладао је мотив *силоване мајке* као апстрактне представе понижене домовине током овог периода (Tavakoli-Targhi, 2002: 229).

Темељећи свој долазак на обећању да ће се супротставити европском колонијализму, шах Реза Пахлави је потенцирао на деспотизму и клијентском односу Каџара према европским државама. Додатна димензија кроз коју је династија Пахлавија настојала приказати Каџаре у лошем светлу јесте етничка. Иако Пахлавији нису били персијског порекла (већ Мазендеренци), током њихове владавине примењивано је нешто што би се могло назвати асимилационистичком политиком. Претворивши неперсијске Иранце у „сопствено Друго“, Пахлавији су вршили агресивну промоцију персијске културе и језика у држави (Ghaderi, 2018: 13). Самим тим, Каџари су због свога турског порекла представљени као уљези у Ирану, без обзира на то што је шах Ага Мухамед захтевао да се војницима пред битке чита Шахнама ради дизања морала. Овај наратив је опстао све до револуције из 1979, после које се нови режим вратио концепту Ирана (са свим својим етничким групама).

Огроман је утицај старе историографије на популарне представе иранске прошлости. У иранској књижари не би било тешко наћи стара историографска дела, укључујући она из XIX века. Нова дела се доста теже могу наћи, и то не због цензуре од стране револуционарних власти, већ због мањка интереса потенцијалне публике и чињенице да су већином писана на енглеском језику (Zia-Ebrahimi, 2016: 296).

Колебање режима Пахлавија и прилазак Сједињеним Америчким Државама и Уједињеном Краљевству, силама које су држале Иран у

економској зависности, али и величање западне културе довело је до реакције. Мисао иранског антиимперијализма најбоље је дефинисао ајатолах Сајид Рухолах Мусави Хомеини (ین میخی وسوم هلال احوردی س): „Ислам је религија милитантних појединаца који су посвећени истини и правди. Религија је оних који желе слободу и независност. Школа је оних који се боре против империјализма” (Ghaderi, 2018: 5).

Таква идеологија довела је до тога да, иако противнички режиму Пахлавија, револуционарни режим нема ништа позитивнију слику о последњим деценијама владавине Каџара. Лоше мишљење о том периоду је фактички универзално (Katouzian, 1998: 5-46). Приметно је било и да је у кампањи за председничке изборе 1997, које је Али Акбар Натек Нури изгубио (یرون قطان ربکای لع), његова фракција тражила да тековине револуције из 1979. не заврше исто као тековине револуције из 1905. (Bast, 2009: 63).

У школским уџбеницима су каџарски шахови представљени су као колаборационисти великих сила, насупрот улеми, као предводнику протеста против Ројтерове концесије из 1872, протеста против Дуванске концесије из 1890. или Уставног покрета из 1905. (Ram, 2000: 83).

Ипак, ирански револуционарни режим није препустио каџарски период и теме колонијализма заборавау; напротив, остварен је позитивни помак. Иако грађа из каџарског периода није систематски чувана, влада је преузела на себе објаву дела извора из овог периода. Нажалост, још увек у радовима доминира нешто што би се могло назвати *ойседнујшошћу дријанским изворима*, делимично и због своје широке доступности. Последица је тога да је каџарска држава *изнујра* још увек велика непознаница за истраживаче. Иранске установе покренуле су и покрећу разговоре о колонијалном наслеђу и постколонијализму (Ghaderi, 2018: 8-13; Bast, 2009: 57-58).

Литература

1. Amanat, Abbas. "Introduction: Iranian Identity Boundaries: A Historical Overview", *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, eds. Amanat, Abbas and Vejdani, Fazin, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012, pp. 1-39.
2. Andreeva, Elena. *Russia and Iran in the Great Game. Travelogues and Orientalism*, Routledge, Oxon, 2007.
3. Atkin, Muriel. *Russia and Iran. 1780-1828*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1980.
4. Axworthy, Michael. *A History of Iran. Empire of Mind*, Basic Books, New York, 2008.
5. Barfield, Thomas. *Afghanistan. A Cultural and Political History*, Princeton University Press, Princeton, 2010.
6. Bast, Oliver. "Disintegrating the 'Discourse of Disintegration': Some Reflections on the Historiography of the Late Qajar Period and Iranian Cultural Memory", *Iran in the Twentieth Century: Historiography and Political Culture*, ed. Atabaki, Touraj, I. B. Tauris & Co, London, 2009, pp. 56-68.
7. Davies, Dick. "Iran and Aniran. The Shaping of a Legend", *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, eds. Amanat, Abbas and Vejdani, Fazin, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2012, pp. 39-51.
8. De Planhol, Xavier. "Geography of Persia and Afghanistan", *Encyclopaedia Iranica X – FISHERIES-GINDAROS*, The Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2001, pp. 426-431.
9. Eskandari-Qajar, Manuchehr. "Between Scylla and Charybdis: Policy-Making Under Conditions of Constraint in Early Qajar Persia", *War and Peace in Qajar Persia. Implications Past and Present*, ed. Fermanfarmanian, Roxane, Routledge, Oxon, 2008, 21-47.
10. Farmanfarmanian, Roxane. "The Politics of Concession: Reassessing the Interlinkage of Persia's Finances, British Intrigue and Qajar Negotiation", *War and Peace in Qajar Persia. Implications Past and Present*, ed. Fermanfarmanian, Roxane, Routledge, Oxon, 2008, 213-229.
11. Ghaderi, Farah. "Iran and Postcolonial Studies: Its Development and Current Status". *Interventions. International Journal of Postcolonial Studies*, Vol. 20, Issue 4, pp. 455-469.

12. Greaves, Rose. "Iranian Relations with Great Britain and British India, 1798-1921", *The Cambridge History of Iran. Volume 7. From Nadir Shah to the Islamic Republic*, eds. Avery, Peter, Hambly, Gavin, Melville, Charles, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 374-426.
13. Greaves, Rose. "Iranian Relations with the European Trading Companies, to 1798". *The Cambridge History of Iran. Volume 7. From Nadir Shah to the Islamic Republic*, eds. Avery, Peter, Hambly, Gavin, Melville, Charles, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 350-374.
14. Issawi, Charles. "European Economic Penetration, 1872-1921", *The Cambridge History of Iran. Volume 7. From Nadir Shah to the Islamic Republic*, eds. Avery, Peter, Hambly, Gavin, Melville, Charles, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 590-608.
15. Katouzian, Homa. "The Campaign of the Anglo-Iranian Agreement of 1919", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Volume 25, 1998, pp. 5-46.
16. Kazemzadeh, Firuz. "Iranian Relations with Russia and the Soviet Union, to 1921". *The Cambridge History of Iran. Volume 7. From Nadir Shah to the Islamic Republic*, eds. Avery, Peter, Hambly, Gavin, Melville, Charles, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 314-350.
17. Kazemzadeh, Firuz. *Russia and Britain in Persia. Imperial Ambitions in Qajar Iran*, I. B. Tauris & Co, London, 2013.
18. Martin, Vanessa. "Social Networks and Border Conflicts: The First Herat War 1838-1841", *War and Peace in Qajar Persia. Implications Past and Present*, ed. Fermanfarmaian, Roxane, Routledge, Oxon, 2008, 110-123.
19. Peričić, Šime. „Neki Dalmatinci – generali stranih vojski“, *Radovi Zavoda za povjesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 42, 2000, str. 195-220.
20. Potter, Lawrence G. "The Consolidation of Iran's Frontier on the Persian Gulf in the Nineteenth Century", *War and Peace in Qajar Persia. Implications Past and Present*, ed. Fermanfarmaian, Roxane, Routledge, Oxon, 2008, 125-149.
21. Ram, Haggay. "The Immemorial Iranian Nation? School Textbooks and Historical Memory in Post-Revolutionary Iran", *Nations and Nationalism*, Volume 6, Issue 1, January 2000, pp. 455-469.
22. Tavakoli-Targhi, Mohamad, "From Patriotism to Matriotism. A Tro-pological Study of Iranian Nationalism, 1870-1909", *Journal of Middle East Studies*, Volume 34, 2002, 217-238.

23. Zia-Ebrahimi, Reza. "Better a Warm Hug than a Cold Bath: Nationalist Memory and the Failures of Iranian Historiography", *Iranian Studies*, Vol. 49, No.5, 2016, pp. 837-854.
24. Zia-Ebrahimi, Reza. "Self-Orientalization and Dislocation: The Uses and Abuses of the 'Aryan' Discourse in Iran", *Iranian Studies* 44, 2011, pp. 445-472.
25. Црнић-Пејовић, Марија. „Смјешани бракови“, *Гласник Етнoгpафској институтa САНУ*, бр. I, год. LIII/2005, стр. 121-133.

Srboljub Peović

Qajar Iran in the Great Game

As one of the few non-European countries that managed to resist European colonization attempts, Qajar Iran presents an interesting topic to study. This small work aims to outline the period of the so-called *Great Game* and the role that Iran played in it. With brief remarks on the basic concepts of this period and the presentation of the first Iranian-European contacts, the *histoire evenementielle* is presented, demonstrating how the rivalry between Russia and the United Kingdom prevented Iran from becoming a colony; finally the attitude towards heritage of this period in 20th and 21st century Iran was concisely presented.

Keywords: Iran, Qajars, United Kingdom, Russia, Great Game, colonialism, anti-imperialism.